

Industriens Historie i Danmark, udgivet af Axel Nielsen. II. Bind, *J. O. Bro Jørgensen: Tiden 1730—1820*. I Kommission hos G. E. C. Gads Forlag. 1943. 236 Sider.

Arkivar Bro Jørgensen er en udtømmelig Brønd af Viden og Visdom om det 18. Aarhundredes økonomiske Historie, hvad han allerede slog fast i sit fortræffelige og dybtgaaende Værk om Det danske Forsikringsvæsens Udvikling indtil Aar 1800 (Kbh. 1935). Man kunde ikke have gjort et bedre Valg af Forfatter, naar det gjaldt det 18. Aarhundredes Industri, thi foruden en fin historisk Skoling besidder Bro Jørgensen en usædvanlig Forstaaelse af erhvervsøkonomiske og tekniske Problemer.

En Række Kapitler er viet Husfliden. Det paavises, at Bondestanden i Danmark ikke alene var selvforsynende paa Tekstilvarernes Omraade, men at der var Tale om en anselig Merproduktion, der fandt Afsætning dels inden for Riget, dels endog til Udlandet og Kolonierne (det saakaldte »Negerklæde«). Dette kaster unægtelig et skarpt Lys over den københavnske Tekstilindustriens bestandige Afsætningsvanskeligheder, og man forstaaer, hvorfor den koncentreredes om Luksusvarer for en snæver Kreds. At Samtiden anede denne Sammenhæng, fremgaar af et Spørgsmaal, som en Embedsmand stiller i en Indberetning: »Om den almindelige Nationalindustri er Aarsag i, at de københavnske Klæder har saa liden Afsats?« Det forekommer Anmelderen, at denne Betragtning i Virkeligheden forklarer Industriens store Begyndelsesvanskeligheder overalt i Verden. Det er lettere at lave Industrivarer, end det er at faa dem afsat.

Ind i denne Udvikling griber saa Handelen paa afgørende Vis. Men det er hverken den københavnske Handel eller Købstædernes, uagtet Bønderne kom der for at sælge deres Klæde paa Markederne. Købstæderne led under Kapitalmangel, og den københavnske Handelsstand engagerede sig hellere i den risikable oversøiske Handel med Drømmen om at ende som Godsejer som det fjærne Maal. Æren for den moderne Organisation af Afsætningen for Husflidsprodukterne tilkommer i første Række Høsekræmmerne, der drog ud fra de fattige midtjydske Trikotageegne for at sælge deres Byfællers Produkter, for hvilke de efterhaanden blev Forlæggere. Med Tiden slog de sig ned i København, hvor de under deres Forlagsvirksomhed inddrog endog de mindre københavnske Manufakturere. Blandt andre danske Produktioner, i hvilke Forlagsinstitutionen spillede en afgørende Rolle, kan nævnes Kniplinge- og Handskefremstillingen (»Randers Handsker«).

1730'erne er en betydningsfuld Tid i Danmarks økonomiske Historie. Da er det, som om den merkantilistiske Politik endelig begynder at lykkes. Blandt de Ting, der her kom til at spille en Rolle for Industrien, er Kommercekollegiets Oprettelse og Starten af Banken.

Industriens Historie i Danmark, udgivet af Axel Nielsen. II. Bind, *J. O. Bro Jørgensen: Tiden 1730—1820*. I Kommission hos G. E. C. Gads Forlag. 1943. 236 Sider.

Arkivar Bro Jørgensen er en udtømmelig Brønd af Viden og Visdom om det 18. Aarhundredes økonomiske Historie, hvad han allerede slog fast i sit fortræffelige og dybtgaaende Værk om Det danske Forsikringsvæsens Udvikling indtil Aar 1800 (Kbh. 1935). Man kunde ikke have gjort et bedre Valg af Forfatter, naar det gjaldt det 18. Aarhundredes Industri, thi foruden en fin historisk Skoling besidder Bro Jørgensen en usædvanlig Forstaaelse af erhvervsøkonomiske og tekniske Problemer.

En Række Kapitler er viet Husfliden. Det paavises, at Bondestanden i Danmark ikke alene var selvforsynende paa Tekstilvarernes Omraade, men at der var Tale om en anselig Merproduktion, der fandt Afsætning dels inden for Riget, dels endog til Udlandet og Kolonierne (det saakaldte »Negerklæde«). Dette kaster unægtelig et skarpt Lys over den københavnske Tekstilindustriens bestandige Afsætningsvanskeligheder, og man forstaaer, hvorfor den koncentreredes om Luksusvarer for en snæver Kreds. At Samtiden anede denne Sammenhæng, fremgaar af et Spørgsmaal, som en Embedsmand stiller i en Indberetning: »Om den almindelige Nationalindustri er Aarsag i, at de københavnske Klæder har saa liden Afsats?« Det forekommer Anmelderen, at denne Betragtning i Virkeligheden forklarer Industriens store Begyndelsesvanskeligheder overalt i Verden. Det er lettere at lave Industrivarer, end det er at faa dem afsat.

Ind i denne Udvikling griber saa Handelen paa afgørende Vis. Men det er hverken den københavnske Handel eller Købstædernes, uagtet Bønderne kom der for at sælge deres Klæde paa Markederne. Købstæderne led under Kapitalmangel, og den københavnske Handelsstand engagerede sig hellere i den risikable oversøiske Handel med Drømmen om at ende som Godsejer som det fjærne Maal. Æren for den moderne Organisation af Afsætningen for Husflidsprodukterne tilkommer i første Række Høsekræmmerne, der drog ud fra de fattige midtjydske Trikotageegne for at sælge deres Byfællers Produkter, for hvilke de efterhaanden blev Forlæggere. Med Tiden slog de sig ned i København, hvor de under deres Forlagsvirksomhed inddrog endog de mindre københavnske Manufakturere. Blandt andre danske Produktioner, i hvilke Forlagsinstitutionen spillede en afgørende Rolle, kan nævnes Kniplinge- og Handskefremstillingen (»Randers Handsker«).

1730'erne er en betydningsfuld Tid i Danmarks økonomiske Historie. Da er det, som om den merkantilistiske Politik endelig begynder at lykkes. Blandt de Ting, der her kom til at spille en Rolle for Industrien, er Kommercekollegiets Oprettelse og Starten af Banken.

Kommercekollegiet oversættes jo populært ved Handelsministerium, hvilket kun er rigtigt med visse Modifikationer. For det første omspændte det ligesom nu ogsaa Industrien og Søfarten, for det andet — og det er det vigtigste — var det et Initiativministerium, hvis Opgave det var ved direkte Indgriben at bidrage til at starte de for den nye merkantilistiske Politik nødvendige Virksomheder paa alle Omraader inden for dets Ressort. Det er derfor værd at lægge Mærke til, at Kollegiet blandt sine Deputerede ogsaa talte Mænd fra det praktiske Liv, saaledes Handels- og Industrimanden Fr. Holmsted. Præsident blev Kongens Halvfætter, den højtbegavede, men meget vanskelige Grev Frederik Dannekiold Samsøe. Det teoretiske Program for Kollegiet oprulledes af Grev Otto Thott i et Indlæg betitlet »Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand og Opkomst«.

Thott paapeger det forkerte i, at Danmark—Norge optræder som Raastofeksportør. Ved selv at forædle Varerne vil man kunne indbringe det tredobbelte Beløb samtidigt med, at man undgaar den skadelige Import af Færdigvarer. Han er ganske klar over, at man maa regne med, at den danske Industri rimeligvis vil komme til at producere dyrere end den udenlandske, men Hensynet til den enkelte maa vige for Hensynet til det fælles. Her regner han med Handelsstanden som Fjende. Han benytter derfor Lejligheden til at gaa i Rette med den danske Handelsstand, som han beskylder for Mangel paa Evne til at sætte Tæring efter Næring. Endvidere beklager han sig over, at Handelsstanden flygter fra sit Kald. Har man tjent Penge, vil man være Godsejer, og Købmandsbørnene søges anbragt ikke i den fædrene Handel, men derimod i Embedsstanden.

Først og fremmest gjaldt det nu om at faa stablet en Industri paa Benene, og Tekstilindustri var det, som laa nærmest for. Bro Jørgensen renser her Kollegiets Embedsmænd for den Beskyldning, at de var blaaøjede over for udenlandske Projektmagere. Man var fuldt vel klar over Faren ved at indlade sig med fremmede, men mente, at naar blot nogen af Projekterne reusserede, var meget naaet.

Blandt de store Vanskeligheder var Afsætningsproblemerne, idet Handelsstanden forholdt sig ret reserveret over for de indenlandske Varer. Regeringen var ganske klar over, at den mere eller mindre privilegerede Stilling, som Manufakturisterne indtog, kunde lede til Fremstilling af ringere Arbejder. Man etablerede derfor en saakaldt Klædehalle, hvis Opgave var ved Stempling offentligt at godkende de fremstillede Varer.

Bro Jørgensen søger i Striden mellem Regeringen og de mere eller mindre utilfredse fremmede at skifte Sol og Vind lige. Med Rette klagede de fremmede over den dyre Husleje i København, der gennemgaaende laa langt over, hvad de var vant til at betale i deres Hjemstavn. Det samme gælder Arbejdslønnen, hvilket foraarsager, at ogsaa deres Maskiner bliver dyrere end beregnet. Hertil kommer saa Vanskelighederne med den ufaglærte Arbejdskraft, Spinderne. Disse udgjordes af en urolig og løs Stab af Lejlighedsarbejdere, der kom og gik, som det passede dem, og hvis Dygtighed lod meget tilbage at ønske. Da det desuden her var et decideret Bierhverv, betød det, at Manufakturisterne til hver Vævestol maatte anvende langt flere Arbejdere, end de var vant til, og derfor og fordi det var Lejlighedsarbejde, som blev forladt, saa snart noget bedre frembød sig, lykkedes det ikke at opdrage en Stab af paalidelige Spindere blandt disse Fattigfolk, mest Soldater- og Matroskoner, Fattiglemmer, Børn osv.

Hertil kom saa Kravet om billig Kredit. Dette sidste Krav tøvede Regeringen ikke med at imødekomme, dels ved Oprettelsen af Kurantbanken, hvis Rentefod — 4 % — laa langt under, hvad man tidligere havde maattet betale, og dels ved Oprettelsen af Generalmagasinet.

Dette sidste skulde tjene Formaalet som Statsforlæggervirksomhed for Tekstilindustrien. Det skulde indkøbe Raavarerne og fordele dem, hvilket burde betyde en Besparelse for Industrien paa henved 30 %. Endvidere skulde Magasinet fungere som et haardttiltrængt Salgskontor for Fabrikkerne og Manufakturerne. Aftagerne her skulde naturligvis være Klædekræmmerne, der var yderst modvillige, idet Regeringen hindrede deres tidligere Indførsel af udenlandske Varer ved Toldforbud, saa at de faktisk følte deres Eksistens truet. Man havde dog ogsaa Madding parat for Kræmmerne, idet Magasinet tillige skulde fungere som Kreditanstalt for dem. Til Gengæld skulde de enten tage danske Industrivarer for et vist Beløb i Magasinet eller selv beskæftige et Antal Væve. Atter et Forsøg paa at tvinge de handlende til at fungere som Forlæggere for Industrien, hvad der stod for Regeringen som den bedste af alle Løsninger.

Afsnittet »Toldpolitikken i Industriens Tjeneste« rummer en Række nye Synspunkter, idet Bro Jørgensen i Modsætning til tidligere Forfattere anser Regeringens aktive Initiativpolitik for langt vigtigere end Toldpolitikken. Toldloven af 1732 fremhæves som tagende stærkt Hensyn til Handelen og kun i beskedent Format ydende Industribeskyttelse, ligesom Indførselsforbuddene var relativt faa. En Skærpelse i Beskyttelsespolitikken indtraadte ganske vist efter Kommercekollegiets Oprettelse; og efterhaanden gaves en betydelig Mængde Forbud, der endelig samlede i Toldloven af 1762, som repræsenterer Højmerkantilismen. Forfatteren fremhæver imidlertid Regeringens Afmagt i Toldpolitikken, der dels resulterede i en Række Dispensationer, dels i et uhyre Smugleri, over for hvilket man faktisk stod magtesløs. Derimod fremhæves, at Regeringen i Almindelighed var en Modstander af egentlige Monopoler.

J. H. E. Bernstorff, der i 1752 udnævnte til Deputeret i Kommercekollegiet, gjorde en stor personlig Indsats for at fremme den hjemlige Industri, men den Fremgangsmaade, han her benyttede, gør det tvivlsomt, om Fædrelandet skylder ham nogen Tak herfor. Bro Jørgensen viser ham som en overordentlig lettroende Person uden videre Menneskekundskab, naar det gjaldt Lederne af de nye Foretagender. Og endnu een Anke fremføres mod den bernstorffske Politik. Han forstod ikke »de lokale Forholde«, men vilde begynde med det helt store, og her toges han ved Næsen af en Række skrupeløse Svindlere.

Intermezzoet Struensee havde nær for Tid og Evighed fordærvet alle tidligere opnaaede Resultater, idet Kongeaagrænsen aabnedes for Indførsel af Varer til en meget lav Told, hvorved man i Virkeligheden paa Grund af de lave Toldsatser mellem Holsten og Udlandet slap den europæiske Konkurrence løs paa det danske Marked. Hertil kom Magasinets Ophevelse, hvorved saavel Kræmmere som Fabrikanter mistede deres offentlige Kredit, alt med det Resultat, at de under store Vanskeligheder erhvervede udenlandske Arbejdere forlod Landet i Skarevis.

Efter Struensees Fald rejstes derfor straks Krav om Genoprettelse af Magasinet, for at man kunde genvinde den nødvendige Kredit. Det skete og-

saa, omend Institutionen kom ind i en organisationsmæssigt mere urolig Periode. Nu finder man ogsaa Kræmmerne som store Forsvarere af Institutionen, men man gennemskuer Hensigten: Kredit og skærpet Toldkontrol mod indsmuglede og underhaanden solgte Varer. Fra et Handelssynspunkt er det interessant at se en Indstilling fremdraget, hvori Nødvendigheden af rejsende Repræsentanter for Magasinet fremhæves. Det er vist en af de første Gange, man hører om Handelsrejsende paa dansk Grund. Deres Opgave skal være at sørge for, at »Varerne ved en saadan Mand kan vorde behørigt anprisede«. Man var efterhaanden kommet dertil, at de danske Manufakturvarer i Kvalitet kunde konkurrere med de udenlandske, men alligevel gik Salget trevint. Hvorfor? Som et muligt Svar fremhæver Forfatteren, at det udenlandske »trak« mere, vel ogsaa fordi det paa Grund af bedre Appretur præsenterede sig bedre. Muligvis ogsaa paa Grund af større Modevariationer. Men det afgørende var, at det kneb med at konkurrere i Pris med navnlig de engelske Varer, der hyppigt nød godt af Hjemlandets Eksportpræmier.

Regeringsskiftet 1784 kom paa Industriens Omraade ikke til at betyde det afgørende Brud, man hidtil har ment. Ganske vist var Indstillingen principielt frihandelsvenlig, men om nogen Gennemførelse af egentlige Frihandelssynspunkter blev der ikke Tale. Regeringen var opmærksom paa, at Skatterne paa den arbejdende Klasse og Bønderne havde naaet en Grænse, ud over hvilken de ikke kunde bringes, hvis man ikke vilde skabe alvorlig Fortrød for disse Befolkningslags Flid og Stræbsomhed. Man ønskede derfor de indirekte Skatter saaledes indrettede, at de kunde yde det fornødne til at stabilisere Statens svage Finansvæsen. Dette mente man kunde opnaas ved at sænke Tolden paa adskillige Varer, saaledes at Forbruget af disse steg, og Smugleriet, der var en uundgaaelig Følge af de høje merkantilistiske Toldsatser, indskrænkedes — simpelthen ved at blive gjort urentabelt. Toldloven af 1797 kom da heller ikke for Industriens Vedkommende til at betyde nogen voldsom Overgang. De talrige tidligere Indførselsforbud erstattedes af Told, men paa den anden Side bevarede dog visse Indførselsforbud, saaledes for Porcellæn af Hensyn til Statens Interesse i den kgl. Porcelænsfabrik. Derimod bragtes der Orden og Fasthed i de tidligere ret kaotiske Toldforhold.

Staten unddrog da heller ikke efter 1797 Industrien sin finansielle Støtte, hvad der blev af Betydning for den Periode, man nu gik ind i. Under Krigen blomstrede den danske Industri som ingen Sinde for. Men da Krigen var forbi og de finansielle Vanskeligheder uovervindelige, begyndte den Afviklingspolitik, som i Forbindelse med den nye udenlandske Konkurrence næsten ruinerede den danske Industri for en Aarrække.

Et meget vigtigt Kapitel er helliget den bedriftsmæssige og økonomiske Organisation af Industrien samt den tekniske Udvikling, der jo under hele den Periode var i stærk Fremgang. Hvad der under hele Perioden organisationsmæssigt skiller Haandværk og Industri er, at Manufakturterne er sammensatte Foretagender, hvor de stærkt specialiserede Processer er fordelt mellem Specialarbejdere under Fabrikantens økonomiske og tekniske Ledelse. Ofte foregik imidlertid Arbejdet som Hjemmeindustri; rundt om sad Spindere og Vævere i deres Boliger og besørgede Arbejdet. Kommercekollegiet var interesseret i at skabe »et fuldkomment Klædemanufaktur«.

d. v. s. en Fabrik, hvor alle Produktionsprocesser var samlet inden for Fabrikens Bygninger, idet man var klar over, at dette kunde frembyde visse Fordele, bl. a. derved, at Tilsynet med Arbejdet lettedes; men man havde ikke rigtig Held med de Forsøg, der gjordes i denne Retning, saaledes at den lille decentraliserede Bedrift maa siges at have haft Overvægten i denne Periode af vor Industris Historie. Under hele Perioden kommer der stadig nye tekniske Fremskridt, men det mærkelige er, at de ikke virker særlig revolutionerende, ikke engang Flyveskyttevæven. Aarsagerne ligger i, at de nye Maskiner ingenlunde var billige i Drift. Eksperimenterne var dyre, Maskinerne gik ofte i Stykker, og Reparation og Tilvirkning af nye var uforholdsmæssigt dyrt. En væsentlig Grund til, at Maskinerne alligevel trængte igennem, var uden Tvivl, at de gennemgaaende præsterede langt bedre Arbejde end Haandværkerne og navnlig end de ufaglærte, Spinderne, der rekrutteredes blandt Stadens Fattigfolk. Fra 1803 har man en Beregning til Belysning af Udgifterne til Løn for et Arbejde ved henholdsvis Maskin- og Haanddrift. Det fremgaar heraf, at Arbejdet ved Maskinkraft kunde udføres for 929 Rdl., medens det som Haandværk kostede 2213 Rdl. i Lønudgifter. Hertil er dog at bemærke, at der ikke er regnet med Forrentning og Afskrivning, som naturligvis for Maskinarbejdets Vedkommende laa langt højere end for Haandværket. Men alligevel er der her ved Periodens Slutning ingen Tvivl om Tendensen. Man er paa Tærskelen til den nye Tid, hvis Komme de økonomiske Forhold dog skulde udskyde endnu i mange Tiaar.

Bogen afsluttes med et Kapitel om Arbejdskraftens Problemer, et Omraade, der hidtil har været ret ukendt. Det første Problem var Tilvejebringelsen af faglært Arbejdskraft. Den ufaglærte kunde nok fremskaffes. Derfor maatte man forskrive udenlandske Arbejdere i stort Tal og søge at faa dem til at uddanne Danskere, hvad de i Regelen var meget uvillige til af Hensyn til deres egen Fremtid. Regeringen skuffedes ofte, naar den fra Udlandet indkaldte Arbejdere og lovede dem det samme eller mere i Løn, end de havde haft hjemme. Det kunde de ikke nøjes med her. I København var Leveomkostningerne høje, dels paa Grund af Regeringens agrarvenlige Kornpolitik, dels paa Grund af Storbyens høje Husleje. Arbejderne kom saaledes hurtigt til at interessere sig for Reallon. For store Dele af Perioden reguleredes Arbejdslønnen af Staten ved fastsatte Tariffer. I gode Tider lokkede Fabrikanterne saa Arbejderne ved allehaande Tillæg til Tariffen, medens man omvendt ogsaa har Eksempler paa Trykning af Arbejdslønnen ved Anvendelse af Trucksystemet, hvorefter Arbejderne blev tvunget til at købe deres Fornødenheder hos Arbejdsgiverne, idet en Del af Lønnen ganske simpelt udbetaltes som Anvisninger paa Livsfornødenheder. Med den nye Regering efter 1784 afvikledes imidlertid mere og mere offentlig Indblanding i Lønforholdene, og Forordningen af $\frac{2}{3}$ 1800 op-rukker Liberalismens Program, idet det fremtidigt overlades Mestre og Svende selv at komme overens om Lønnen.

Bro Jørgensens Bog er en værdifuld Landvinding for vor alt for sparsomme økonomiske Historie. Den er helt igennem bygget paa Selvstudium af Kilderne. Det er karakteristisk, at der i Bogen kun findes faa Henvisninger til den trykte Litteratur. Det kan have sine Vanskeligheder, fordi man kun møder Forfatterens Synspunkter og lader sig bjergtage af dem.

Paa den anden Side er Bro Jørgensen en god Fører, og hans Forgængere er enten saa gamle eller saa uskoledede, at deres Synspunkter ikke vejer tungt over for Forfatterens dokumentariske Fremstilling af sin Opfattelse.

Mod Bogens Plan kan adskilligt indvendes. Det er til Tider vanskeligt at holde den kronologiske Traad klar, fordi Fremstillingen er af meget monografisk Karakter. Endelig forekommer det Anmelderen, at den maaske i for høj Grad er helliget Tekstilindustrien, der ganske vist var det centrale Kampobjekt; men saasom Forfatteren selv gør sig til Talsmand for den Opfattelse, at den væsentlige Del af Landbefolkningens og en Del af Købstadsbefolkningens Forbrug dækkedes ved Bøndernes Husflid, kan man vel nok sige, at Bogen i meget høj Grad er præget af Fremstillingen af den københavnske Tekstilindustri, medens f. Eks. de meget vigtige Sukker- raffinaderier behandles mindre indgaaende. Et Spørgsmaal, som man gerne havde set haandfastere berørt, er Spørgsmaalet om Omfanget af den udenlandske Konkurrence, der kun meget flygtigt nævnes. Kan man saaledes slutte, at der ingen engelsk Konkurrence var i Tiden inden 1797? Og endelig, var Grunden i saa Fald den, at de engelske Industrivarer ikke var billigere end de danske, eller, at Regeringen mødte dem med stadigt stigende Toldpaalæg?

Dette er imidlertid kun Smaaindviendinger, der blegner mod Glæden over denne nye Landvinding.

Jens Vibæk.

Ove Thomsen: Haandbog i Bogholderi. Ivars Forlag, København 1943.
573 Sider. Kr. 38,00 indb.

Forfatteren proklamerer i Forordet sit Værk som »et systematisk Arbejde«, der ud fra moderne Synspunkter skulde behandle faglige Emner og forlene Læserens praktiske Erfaring med »værdifuld teoretisk Viden«.

Bogen indeholder Afsnit omhandlende Detailhandler-Regnskaber, Afgiftsregnskaber, herunder 40 Siders Optryk af Loven om Afgift paa Omsætning af stærke Drikke, en gros-Regnskaber, Aktieselskabsregnskaber, Afbetalingsregnskaber, Ejendomsregnskaber, Fabriksregnskaber, Gennemskrivningssystemer, Maskinbogholderier, Gennemskrivnings- og Kontrolsystemer m. v. og til Slut et Afsnit om Skattebestemmelser samt et mindre Afsnit om Revision.

Af ovenstaaende Hovedinddeling fremgaar, at Forfatteren lægger en anden Betydning i »systematisk« end den, der er gængs i almindelig Sprogbrug. En særlig Omtale af de for Aktieselskaber karakteristiske regnskabsmæssige Forhold er naturligvis paakrævet i en Haandbog i Bogholderi, men Forfatteren synes ikke at være klar over, at Aktieselskabsformen ikke paa Forhaand kan være afgørende for Virksomhedens Funktionsomraade. Alle de nævnte Virksomhedstyper vil saaledes kunne drives under Aktieselskabsformen.

Den valgte Disposition medfører endvidere hyppige og unødvendige Gentagelser. Saaledes er der 10—12 forskellige Steder delvis gjort rede for Begrebet Bruttoavance og de Forhold, der knytter sig hertil, ligesom der flere